

Prethodno priopćenje UDK 316.334.3:324 A. Sen

316.42.063.3

Primljeno 26. 11. 2008.

Šimo Šokčević

Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Petra Preradovića 17, p.p. 54, HR–31400 Đakovo
ssokcevic@vip.hr

Ambivalentnost procesa globalizacije i etičke implikacije teorije društvenog izbora Amartye Sena

Sažetak

Suvremeni svijet izražava veliku potrebu za etikom u financijskim, gospodarskim, političkim i općenito socijalnim sferama. U tom kontekstu teorija društvenog izbora A. Sena, indijskoga ekonomista, filozofa i dobitnika Nobelove nagrade za osobite doprinose na području ekonomije, predstavlja važan čimbenik u ostvarivanju društvenih ciljeva, a ima i ključnu ulogu u formiranju zdravog društvenopolitičkog poretka. U ovom članku u središtu našeg interesa bit će implementacija skupa sposobnosti u sfere društva, te kritika utilitarističkih pristupa ekonomskom razvoju. Govorit ćemo o slobodama koje se trebaju razumjeti kao obveze koje uključuju odgovornost za druge, kroz racionalan društveni izbor, tako da se na taj način formira razumski čvrsta etička podloga, iz koje se formira koherentan sustav vrijednosti koji se zasniva na povjerenju, spremnosti na suradnju te se na taj način i pojedinac samoostvaruje. Time zapravo dolaze do izražaja individualna i komunitarna razina morala.

Ključne riječi

Amartya Sen, teorija društvenog izbora, *homo oeconomicus*, razvoj, sloboda, globalizacija, utilitarizam

Uvod

U eri globalizacije živimo u svijetu velikog izobilja koje je bilo gotovo nezamislivo unatrag sto ili dvjesto godina. Ljudi u prosjeku žive puno duže nego ikada ranije. Osim toga, gotovo sva područja svijeta su blisko povezana kao nikada dosada. Ta povezanost se ne odnosi samo na razmjenu, trgovinu i komunikaciju, nego je vezana i uz ideje i ideale. S druge strane, evidentno je da živimo i u svijetu totalne neimaštine, siromaštva te ugnjetavanja. Naime, postoje mnogi stari, neriješeni, kao i novi problemi, a tiču se pojava gladi i široko rasprostranjenog umiranja od gladi te kršenja osnovnih političkih sloboda i temeljnih ljudskih prava. Ti primjeri mogu se vidjeti kako u siromašnim, tako i u bogatim zemljama. Da bi se ostvario razvoj najvažnije je te probleme riješiti ili ih svesti na minimum.

Na neki način, čini se da se ključ za rješavanje ovih nedaća nalazi u pojedincu. Naravno, s druge strane, sloboda aktivnosti koju ima svatko pojedinačno, ograničena je socijalnim, političkim pa i ekonomskim mogućnostima koje su nam dostupne. Drugim riječima, postoji vrlo bliska povezanost između pojedinačnog djelovanja i socijalnog dogovora. S tim u svezi, slobodu pojedinca, čini se da moramo promatrati kao socijalnu obvezu i to na globalnoj razini. Stoga se unutar suvremenih globalizacijskih strujanja, javlja velika potreba za gospodarskom etikom zbog ambivalentnosti samih globalizacijskih procesa. U postuliranju određenih antropoloških postavki ključnih za etično gospo-

darstvo veliki doprinos daje Amartya Kumar Sen, indijski ekonomist, filozof i dobitnik Nobelove nagrade 1998. godine za izuzetan doprinos na području ekonomije razvoja.¹

Zakoni sistematičnosti vjerojatno bi nas trebali voditi k tome da odvojeno analiziramo etičke i ekonomske dosege Senovih misli. Međutim, u tom kontekstu, značajno je spomenuti da mnogi ekonomski stručnjaci nazivaju Sena »savješću ekonomske struke«.² Naime, poznato je, da je osnovna preokupacija ekonomista učinkovitost i o tome se pišu članci i knjige. Međutim, učinkovitost nema mnogo toga zajedničkog s pravednošću koju potencira Sen. Naime, gospodarsko rješenje nekog problema može biti učinkovito i kada npr. dio stanovništva gladuje.³ S tim u svezi, Senovo nastojanje ide k tome da se ekonomska struka barem suoči sa etičkim posljedicama svoje djelatnosti. Sukladno tome, zadaća je ovog rada analizirati svojevrsnu interakciju između etike i ekonomije koju poduzima Sen, a koja se u okvirima globalizacijskih gospodarskih strujanja javlja kao specifični kontrapunkt određenim utilitarističkim postavkama.

1. Aktualnost i problematika utilitarističkih postavki u sklopu društveno-ekonomskih procesa u svijetu

Sen u svojim djelima u nekoliko navrata upućuje oštru kritiku utilitarizmu. Kad govori o utilitarizmu on svakako misli na zasade tog pravca koje je postavio Bentham (1748.–1832.), ali se osvrće i na neke suvremene implikacije tog etičkog pravca (npr. »moralna ekonomika«). Po Senovom mišljenju pozitivno u utilitarizmu je to što on uzima u obzir rezultate društvenih dogovora i daje ocjenu o njima, kao i to što vodi računa o dobrobiti pojedinca (iako na neprihvatljiv način). Osjećaj za posljedice može biti vrlo vrijedan element. Sen tu uzima kao primjer privatno vlasništvo. Tako imamo pristaše privatnog vlasništva koji drže da je to pravo konstitutivno za neovisnost pojedinca i neprestano ističu da ne smiju biti stavljena nikakva ograničenja na vlasništvo. Drugi pokazuju odbojnost prema takvim idejama i traže ukidanje privatnog vlasništva.⁴

Po Senovom mišljenju vrijednost utilitarističkog sustava je upravo u tome što on ukazuje na rezultate i jednog i drugog pristupa. Naime, naglašeno je da je privatno vlasništvo u smislu rezultata snažan pokretač ekonomskog širenja i općeg napretka. A s druge strane, i to ponovno u smislu rezultata, imamo dokaze da neograničena upotreba privatnog vlasništva može pomoći zadržavanju siromaštva i stvoriti poteškoće u društvenoj podršci onima koji zaostaju iz razloga koji su izvan njihove kontrole (nesposobnost, starost, bolest, loša ekonomska situacija).⁵

Osim ove vrijednosti utilitarizma vrijedi spomenuti i ključne nedostatke tog sustava, kojih je po Senu mnogo više. Tu na prvom mjestu valja spomenuti ravnodušnost prema raspodjeli, gdje utilitarizam ima tendenciju zanemarivanja neravnopravnosti u raspodjeli životnih zadovoljstava, gdje je u konačnici samo krajnji zbroj od nekog značenja. Uz to, u utilitarizmu Sen uočava i zanemarivanje prava, sloboda i drugih tzv. »nekorisnih« vrijednosti. Naime, temeljna ljudska prava i slobode se cijene samo do one mjere u kojoj utječu na korist. Za Sena je po tom pitanju sasvim razumljivo da treba obratiti pažnju na zadovoljstvo, ali se pita: »Zašto biti rob tom zadovoljstvu, samim time što je mjerni sustav zadovoljstva i želje vrlo savitljiva kategorija i ne može nikako biti čvrsta vodilja za nedostatke i ograničenja?«⁶

Problem utilitarizma, kako ga Sen vidi, leži prije svega u akcentiranju želje kao apsolutne vrijednosti, dok nam životno iskustvo pokazuje sasvim druga-

čije stanje stvari. Naime, naše želje i sposobnosti u velikoj se mjeri prilagođavaju uvjetima i to da bi se život učinio podnošljivim u suprotnim situacijama. Sen napominje da postoje skupine u društvu koje mogu biti (i jesu) permanentno na margini poput npr. stalno ugnjetavanih manjina u netolerantnim zajednicama, prezaposlenih radnika uslijed struktura divljeg kapitalizma, beznadno podređenih domaćica u naglašeno seksističkim kulturama itd. Takvi se ljudi nastoje prilagoditi svojim problemima iz puke potrebe da opstanu te im može ponestati hrabrosti za bilo kakvu radikalnu promjenu te time zakapaju i sve svoje ambicije, želje i očekivanja koje kao osobe imaju.⁷

Na utilitarističkim temeljima i danas se razvijaju teorije, koje, kao što smo napomenuli, Sen posebno ne analizira u svojim djelima, ali ih svakako podrazumijeva. Tako je u današnje vrijeme dominantna ekonomska teorija morala ili moralna ekonomika. Za nas je osobito zanimljivo stajalište koje zastupa njezin predstavnik Karl Homann, a to je konstrukcija pojma 'homo oeconomicus' i pokušaj povezivanja tog konstrukta sa teoretičarem gospodarstva, škotskim političkim ekonomistom i filozofom Adamom Smithom (1723.–1790.).⁸ Tako, prema Homannovom shvaćanju Smitha, moral nije izazvan altruističkim interesima, već suprotno, egoističkim.⁹

1

Amartya Sen je rođen u Bengalu 1933. godine. Doktorirao je na Cambridgeu 1959. godine, gdje je postao i asistent na koledžu Trinity. Predavao je na Delhi School of Economics, London School of Economics, na Oxfordu i Cambridgeu, gdje je postao i dekan 1998. godine. Od 1987. godine predaje na Harvardu i to kao profesor ekonomije i filozofije. Bio je prvi neamerički predsjednik Američkog ekonomskog udruženja za 1994. godinu. Za svoj rad na području ekonomije 1998. godine dobio je i Nobelovu nagradu. U obrazloženju nagrade rečeno je da ju Sen zaslužuje kao jedan od najosjećajnijih glasova u ekonomiji razvoja. Jedan od njegovih važnijih doprinosa ekonomiji, sastoji se u tome što je uočio da mjerenja BDP-a jedne države nisu dovoljna da bi se ocijenio standard života u nekoj zemlji. Drugim riječima on ističe da naglasak ne treba stavljati isključivo na prihod i korist, što je ustaljena ekonomska praksa, nego i na slobodu i sposobnosti kao uvjete društvenog života koji skupinama i pojedincima omogućuju da potpunije i lakše dođu do vlastitog dobra. To je bio važan zaključak koji je utjecao da Ujedinjeni narodi konstruiraju tzv. Human Development Index, koji je danas izvor na temelju kojeg se određuje blagostanje u nekoj zemlji, ali i važan empirijski dokaz za Senove etičke impostacije jer Sen je više nego samo ekonomist. Naime, objavio je brojne značajne radove iz političke filozofije te etike, a svoj znanstveni rad na području ekonomije i filozofije smatra neraskidivo povezanim. Napisao je oko dvadesetak knjiga, održao veliki broj predavanja i dobitnik je četrdesetak počasnih doktorata. Možemo reći da su na njegovu etičko-ekonomsku misao posebno utjecali A. Smith, marquis de Condorcet i R. Tagore. Usp. Andrew Robinson, »Amartya

Sen«, u: Sian Griffiths (ur.), *Predviđanja: trideset velikih umova o budućnosti*, Jesenski i Turk, Zagreb 2000., str. 249.

2

Isto, str. 254.

3

Sen donosi brojne studije o problemu gladi i siromaštva. Zasiurno najpoznatija sadržana je u njegovom djelu *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, New York 1981.

4

Usp. A. Sen, *Development as Freedom*, Anchor, New York 1998., str. 58–63.

5

Isto, str. 60.

6

Usp. A. Sen, *Rationality and Freedom*, Harvard University Press, Cambridge 2002., str. 306–308.

7

Usp. A. Sen, *On Ethics and Economics*, Blackwell, Oxford 1987., str. 45–46.

8

Ta usporedba sa Smithom nam je posebno važna iz razloga što Smithovo učenje predstavlja u mnogim segmentima trajno nadahnuće za Senovu misao.

9

Za detaljnije pojašnjenje Homannovog kri- vovog shvaćanja Smithove misli usp. Ivan Koprak, »Gospodarska etika u suvremenom procesu globalizacije«, *Obnovljeni život* 59 (1/2004), str. 10.

Naime, Homann pripisuje pojam 'homo oeconomicus' Smithu, a osnovno polazište takvih konotacija seže u okvire metodičkog individualizma koji je isključivo usmjeren na vlastitu korist.¹⁰ Međutim, kad je u pitanju pojam 'homo oeconomicus' kao i utilitarističke nuspojave koje su povezane s tim pojmom, treba reći da je taj pojam zapravo konstrukt koji je nastao u okvirima liberalne neoklasike te da nema veze sa Smithovim učenjem. Takvog je stava Sen koji svoje stajalište obrazlaže analizirajući Smithova djela *The Theory of Moral Sentiments* i *The Wealth of Nations*.¹¹

U vrlo opširnim i studioznim analizama Smithove misli, Sen dolazi do vrijednih saznanja da Smith ni u kojem slučaju ne polazi od toga da čovjek uvijek djeluje racionalno i usmjeren samo i isključivo na vlastitu korist.¹² Čak štoviše, kod Smitha je vidljivo da su individualna i socijalna čovjekova narav u principu usmjerene jedna na drugu.¹³ Osim toga, za Sena je osobito zanimljiv segment u kojem Smith blisko povezuje proizvodne sposobnosti i životni stil s obrazovanjem te pretpostavlja unaprjeđenje svakog od njih. Ta veza je ključna za domet perspektiva sposobnosti o kojima Sen detaljno raspravlja, a koje ćemo kasnije spomenuti. Osim toga, Smith smatra da ljudska bića ne smijemo gledati samo pod aspektom njihove produktivne upotrebe, što znači zanemarivanje prirode čovječnosti:

»... izgleda nemoguće da poštivanje vrline bude iste vrste kao i ono kojim odobravamo pogodnu ili dobro izgrađenu zgradu, ili da nemamo nikakvih drugih razloga da cijenimo čovjeka osim onih koje dajemo škrinji sa ladicama.«¹⁴

Dakle, Smith ističe da ljudska bića moramo promatrati u široj perspektivi od njihove produktivne upotrebe te jednako tako trebamo obratiti pažnju i na instrumentalne uloge širenja sposobnosti u ostvarivanju socijalne promjene. Ili, kako ističe Vivian Walsh u kontekstu pojašnjenja odnosa Smith-Sen, »širenje osnovnog obrazovanja može unaprijediti kvalitetu javne rasprave, što je daleko od proizvodnje konvencionalnih roba«.¹⁵

Osim toga, pokazuje se da je nedostatna svaka gospodarska djelatnost, koja je usmjerena isključivo na vlastitu korist. Stoga Sen, nakon analize pozitivnih i negativnih utilitarističkih stremljenja, na temelju Smithovog promišljanja o razlikama u perspektivama odnosa uočava brojne diferencije koje moramo uzeti u obzir jer je evidentno da utilitarizam svojim monolitnim gledanjem na posvemašnju korist u svakom smislu sputava ono što je već na prvi pogled ljudski specifikum, tj. ne vodi dovoljno računa o čovjeku kao biću koje ima pluralne afinitete, sklonosti i sposobnosti. Prema tome jasno je da utilitarizam, iako vodi računa o posljedicama implikacija koje luči, zbog svoje monolitnosti nije pravac koji može zadovoljiti, te koji u svakom slučaju zahtijeva nekakvu alternativu. Po Senovom mišljenju, prihodi i robe, koji definitivno predstavljaju materijalnu osnovu naše dobrobiti mogu biti pokazatelji nekakve sreće jer je činjenica da je nejednakost prihoda često glavni uzrok nesreća koje povezujemo sa siromaštvom. Prema tome, svakako je važno da se u istraživanju siromaštva započne sa bilo kojom informacijom o raspodjeli prihoda posebno onih niskih.¹⁶

No je li informacija o visini prihoda dovoljan ili pak najbolji pokazatelj razvijenosti jednog društva? Sen napominje da ne smijemo zanemariti činjenicu da postoje i dobri argumenti da se ne završi samo na analizi prihoda. U tom kontekstu, on spominje klasičnu analizu Johna Rawlsa o »primarnim dobrima« gdje se daje šira slika o izboru koji ljudi moraju imati bez obzira na osobne ciljeve što uključuje i prihode, ali i druga sredstva koja se koriste u općoj namjeni. Ta primarna dobra i sredstva opće namjene uključuju »prava,

slobode i mogućnosti, prihode i bogatstvo te društvenu osnovu za samopoštovanje.«¹⁷

Međutim Sen se tu u nekim segmentima ne slaže s Rawlsovom koncepcijom nadovezujući se na Aristotela koji ističe da su neka primarna dobra (poput bogatstva i prihoda) u stvari sredstva za ostvarivanje ciljeva.¹⁸ Dok su za Rawlsa primarna dobra nepromjenjiva, nužna i ne mogu biti ni u kojem slučaju dovedena u pitanje snagom ekonomskih potreba.¹⁹

Nastavljajući u Aristotelovom duhu, Sen dolazi do zaključka da se čovjek ne treba voditi isključivo primarnim dobrima koja ljudi pojedinačno posjeduju već i odgovarajućim osobnim karakteristikama koje čine svojevrsnu konverziju primarnih dobara u sposobnosti (slobode) osobe da unaprijedi svoje ciljeve.²⁰ Takav bi pristup trebao imati vrlo praktičnu i učinkovitu primjenu u pokušajima da se osvijetli nerazvijenost (promatrana u obliku neslobode) i razvoj (promatran kao proces uklanjanja nesloboda i širenja esencijalnih sloboda koje ljudi s razlogom cijene). Dakle, vrlo je važno biti svjestan razlike među pojedincima unutar nekog društvenog sustava, omogućiti poštivanje tih razlika kroz prizmu skupa sposobnosti koji treba biti omogućen svakom pojedincu, tj. i u smislu potreba kao i konstatiranih razlika ne zalagati se za monolitnost i nerazumnu restrikciju već različitost. Evidentno je stoga da navedeni pristup sposobnostima koje shvaćamo kao slobode ima široke domete.²¹

10

Isto, str. 11.

11

Isto, str. 12.

12

Usp. A. Sen, *On Ethics and Economics*, str. 22–28.

13

Usp. I. Koprek, »Gospodarska etika u suvremenom procesu globalizacije«, str. 12.

14

A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Clarendon Press, Oxford 1975., str. 188.

15

Usp. V. Walsh, »Smith after Sen«, *Review of Political Economy* 12 (1/2000), str. 5–24.

16

Usp. A. Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, str. 26–28.

17

J. Rawls, *Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford 1971., str. 61

18

Aristotel, *Nikomahova etika*, 1096a 5–10

19

Sen tu općenito kritizira i libertarijanski duh koji forsira proceduralna pravila bez obzira na posljedice (u ovom slučaju štiteći primarna dobra). Tako je, nažalost, moguća pojava paradoksalne situacije, gdje se u određenoj zemlji npr. može pojaviti glad, a da se niti jedno liberalno pravo ne prekrši, tj. da sve ide »po proceduri«. S tim u svezi javljaju se i neka

razmišljanja koja idu i korak dalje u osudi libertarijanskičkih stremjenja pa pozivaju ta stremjenja na odgovornost za one koji usprkos njihovih regula umiru. Upravo neosjetljivost libertarijanskičkih struktura, u principu, predstavlja jedan od ključnih problema tog pristupa. Stoga Sen u želji iznalaženja rješenja ukazuje na potrebu koja se javlja u ekonomiji, a to je obraćanje pažnje na život koji ljudi stvarno vode i to kroz stabilan i pouzdan i što sveobuhvatniji sustav informacija što kao tendencija i nije skroz nešto nepoznato na tom području znanstvenog istraživanja, kao ni u filozofiji jer Aristotelovo objašnjenje ljudskog dobra izričito je povezano sa potrebom da se prvo analizira čovjekovo djelovanje, a zatim da se nastavi s istraživanjem života u smislu tog djelovanja (A. Sen, *Development as Freedom*, str. 20). Zanimanje za uvjete života također je problematika kojom se bave i eminentna imena iz ekonomskih krugova poput W. Pettya, G. Kinga, J.-L. Lagrangea i A.-L. Lavoisiera. Upravo taj pristup je svojevrjeme koristio i Smith. Usp. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Clarendon Press, Oxford 1976., str. 469–471.

20

Usp. A. Sen, »The Standard of Living; Lecture I – Concepts and Critiques«, u: Geoffrey Howthorn (ur.), *The Standard of Living*, Cambridge University Press, Cambridge 1985., str. 14–16.

21

Riječ je ovdje o pristupu s obzirom na sposobnosti (»capability approach«), koji zajedno poduzimaju A. Sen i M. Nussbaum.

2. Razvoj kao sloboda

Dometi pristupa s obzirom na sposobnosti (slobode) u sebe preliminarno integriraju okvire konstitutivne i instrumentalne uloge slobode. Prema Senovom shvaćanju konstitutivna uloga slobode odnosi se na elementarne mogućnosti kao što je biti u stanju da se izbjegn timer nedaće kao što je umiranje od gladi, neuhranjenost, izbjegavanje bolesti i prerane smrti, kao i slobode koje su povezane s pismenošću i minimalnim poznavanjem matematičkih operacija, slobode govora itd.²² S druge strane, u instrumentalne slobode, Sen ubraja političke slobode, ekonomske kapacitete, socijalne mogućnosti, garancije transparentnosti i zaštitnu sigurnost. Političke slobode se odnose na mogućnosti koje ljudi imaju u određivanju tko treba upravljati i na kojim principima i jednako tako uključuje mogućnost kontroliranja vlasti, posjedovanje slobode političkog istraživanja, necenzurirani tisak, uživanje slobode izbora između različitih političkih stranaka itd.²³

Ekonomske kapacitete se odnose na mogućnosti koje pojedinci uživaju koristeći ekonomske izvore u svrhu potrošnje, proizvodnje ili razmjene. Uz to važne su i socijalne mogućnosti koje se odnose na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, tj. to su elementi koji utječu na bolji životni standard pojedinca. Što se tiče garancije transparentnosti, ona se odnosi na potrebu otvorenosti koju ljudi mogu očekivati u kontaktima. Ključ svega je povjerenje koje ima funkciju raskrinkati sve moguće malverzacije ili nelegalne radnje. Zaštitna sigurnost se odnosi na nepromjenjive institucionalne dogovore kao što su dodaci za nezaposlene i obvezna dodatna primanja za siromašne kao i dogovore u slučaju gladi ili hitnog javnog zapošljavanja. Po Senu, ključno je to što instrumentalne slobode direktno proširuju sposobnosti ljudi, ali one se i dopunjuju i mogu ojačati jedna drugu. S tim u svezi, obrazovanje, zdravstvena zaštita, i razvoj slobode medija može bitno pridonijeti i ekonomskom razvoju.²⁴

Da bi se razvoj kao proces širenja ljudskih sloboda mogao događati vidimo da je od presudne važnosti sustav koji će podržavati ciljeve i sredstva razvoja. Zapravo važna je ta mreža koju stvaraju instrumentalne slobode, a koja se sastoji od spomenutih ekonomskih kapaciteta, političkih sloboda, socijalnih mogućnosti, garancija transparentnosti i zaštitne sigurnosti. Drugim riječima, da bi ideja javne rasprave bila ostvariva te korupcije i siromaštva i nejednakosti što manje, potrebno je unutar države impregnirati sustav koji će potencirati ljudske slobode kao preduvjete razvoja. Prema tome, ekonomski razvoj ne može biti sam sebi cilj. On mora ići za uređenjem života i navedenih sloboda. Na taj način će doći i do razvoja tržišta. Međutim, ostvarivanje spomenutih sloboda lakše je uspostaviti u zemljama s demokratskim poretom, nego u zemljama u kojima dominira diktatorska vladavina. S tim u svezi unutar totalitarnih režima veća je vjerojatnost pojave gladi, koja je za Sena važna tema, jer je još kao dječak bio svjedok velike gladi u Bengaluu. Naime, kako smo već spomenuli, Sen ističe da demokratske vlade moraju osvojiti izbore, suočiti se s kritikom javnosti te tako moraju poduzeti mnogobrojne mjere kojima će spriječiti glad i druge slične katastrofe. Stoga, interpretirajući ove i brojne druge Senove zaključke, Des Gasper i ekonomistica Irene van Staveren smatraju da nije slučajno to što u funkcionalnim demokratskim društvima nije došlo do pojave gladi.²⁵

S druge strane ima i vrlo malo dokaza koji govore u prilog tome da autoritarne vlade i gušenje političkih i građanskih prava zaista doprinose ohrabriranju ekonomskog razvoja. Demokracija je stoga važna jer politička i građanska prava daju ljudima mogućnost da snažno skrenu pažnju na opće potrebe i da zahtijevaju odgovarajuće djelovanje javnosti. Vladin odgovor na patnju

i probleme u društvu često ovisi o pritiscima na nju i upravo tu se ostvaruju građanska politička prava i to putem glasanja, kritike, protesta i sl. To je upravo instrumentalna uloga demokracije i političkih sloboda. Kao što smo već napomenuli, glad se nikada nije pojavila u društvima u kojima je bila na snazi ta instrumentalna uloga demokracije, kako osim spomenutih autora, navodi i filozofkinja E. Anderson u raspravi o odnosu etike i demokracije u kontekstu Senovog pristupa.²⁶

Stoga Sen ističe da političke slobode uključujući slobodu izražavanja i rasprave nisu samo središnje za pokretanje društvenih odgovora na ekonomske potrebe, već su bitne i za konceptualizaciju samih ekonomskih potreba. Javne rasprave i diskusije dopuštene političkim slobodama i građanskim pravima mogu također imati glavnu ulogu u stvaranju vrijednosti. Unaprjeđenje javne rasprave i korištenje razuma u konačnici može dovesti do toga da demokracija puno bolje funkcionira, odnosno da dođe do željenog ekonomskog i političkog razvoja, odnosno da i društveni dogovor oko nekog pitanja bude na dobrobit svih. Upravo taj racionalni društveni izbor (dogovor) jest i trebao bi biti konačni cilj svih rasprava koje se vodi u svrhu podizanja standarda života.²⁷

3. Teorija društvenog izbora kao doprinos racionalnom kolektivnom odlučivanju

Skeptici tvrde da s obzirom na heterogenost prioriteta i vrijednosti koje imaju različiti ljudi, čak i u istom društvu, nije moguće imati jedan koherentan okvir za razumne socijalne procjene. Ne može prema ovom razmišljanju postojati neka razumna i koherentna socijalna procjena. Ta je teorija u ekonomiji dovedena do vrhunca Arrowljevimi 'teoremom nemogućnosti'.²⁸ Tu je zapravo riječ o glasačkom paradoksu kojega u literaturi spominje još Condorcet (1743.–1794.). Naime Condorcetov glasački paradoks se sastoji u tome da ukoliko osoba 1 preferira opciju x u odnosu na y , i y u odnosu na z , dok osoba 2 prednost daje y u odnosu na z , a z u odnosu na x , a osoba 3 preferira z u odnosu na x , a x u odnosu na y , onda znamo da bi vladavina većine vodila k nekonzistentnosti. Posebno x ima većinu nad y , koje ima većinu u odnosu na z , koje zauzvrat uživa većinu u odnosu na x . Zapravo Condorcet dolazi do zaključka da pravilo većine kao mehanizam u rješavanju ekonomskih sporova dovodi do razočaranja.²⁹

Kao što pas trči za svojim repom tako pravilo većinskog glasanja kruži u nedogled. Glasački paradoks zato se naziva još i cikličkim glasanjem jer se glasanje vrti u beskonačnom krugu. Mnogi su se teoretičari trudili pronaći

22

Usp. A. Sen, *Rationality and Freedom*, str. 9–19.

23

Usp. A. Sen, *Inequality Reexamined*, Harvard University Press, Cambridge (USA) 1992., str. 4–5.

24

Usp. A. Sen, *On Ethics and Economics*, str. 47–51.

25

Usp. Des Gasper, Irene van Staveren, »Development as freedom – and as what else?« u: Bina Agarwal, Jane Humphries, Ingrid Robeyns (ur.), *Amartya Sen's Work and Ideas. The*

Gender Perspective, Routledge, New York 2005., str. 148.

26

Usp. E. Anderson, »Sen, Ethics and Democracy«, str. 251–260.

27

Usp. A. Sen, *Rationality and Freedom*, str. 51–52.

28

Isto, str. 69–70.

29

Usp. A. Sen, *Development as Freedom*, str. 213–214.

način da izbjegnemo zamku cikličnog glasanja. No kako ističe Sen, ekonomist Kenneth Arrow, proučavajući ovaj problem, došao je do zaključka da nema takvog većinskog glasanja koje osigurava učinkovitost, poštuje individualne preferencije, te je neovisno o redu glasanja. Štoviše, Arrow je pokazao da se do njega i ne može doći.³⁰

Unatoč tome Sen u raspravi o teoremu nemogućnosti naglašava kako je kroz informacijsko širenje moguće imati koherentne i konzistentne kriterije za socijalnu i ekonomsku ocjenu. Naravno, pritom je potrebno dati prednost javnoj raspravi i interakciji u pojavi zajedničkih vrijednosti i obveza. Sen također naglašava da je nemoguće da pravda postoji u svakom sitnom socijalnom izboru. Takav pomalo skrupulozan pristup bi bio neprijatelj praktične socijalne aktivnosti. Sen se dakle u potpunosti zalaže za »razumski pristup unutar ekonomskog razvoja«, gdje se »uči kroz djelovanje«, kako ističe Anderson.³¹

Osim teorije nemogućnosti postoji i jedno skeptično razmišljanje koje ide za tim da potencira »nenamjerne posljedice« koje dominiraju stvarnom poviješću. Prema toj teoriji ukoliko je većina stvari koja se dogodila nešto neočekivano, u tom slučaju razumni pokušaji mogu biti totalno bespredmetni i nekakav racionalni socijalni izbor možemo zanemariti što nas dovodi do skepticizma. U analizi nenamjernih posljedica Sen se osvrće na one autore koji su najviše pisali o tome. Prije svih, tu je Smith, koji je bio duboko skeptičan prema moralu bogatih, o kojima je govorio da nastoje ostvariti svoju prirodnu sebičnost i pohlepu. No, za njega drugi mogu i imati nekakve koristi od njihovih aktivnosti, s obzirom na to da djelovanja različitih ljudi mogu biti produktivno dogovorena. No, on ne želi hvaliti bogate, već ističe kako sebični i bogati zadovoljavaju interese društva bez ikakvih namjera i bez ikakvog znanja. Pojedinaac je po Smithu vođen »nevidljivom rukom« u unaprijeđenju rezultata koji nije bio dio njegovih namjera. Npr. mesar prodaje hranu potrošačima, ne zato što mu je namjera da unaprijedi dobrobit potrošača, nego zato što mu je namjera zaraditi novac.³² Na temelju tih postavki se i povezivalo Smitha sa utilitarizmom. Međutim Sen ističe da se ta teorija nenamjernih posljedica može i drukčije shvatiti. Naime on smatra da uzročna analiza može učiniti da nenamjerni učinci budu razumno predvidivi. Zapravo mesar može predvidjeti da razmjena mesa za novac može donijeti koristi ne samo njemu, nego i potrošačima. Zapravo povjerenje svake strane u nastavak takvih tržišnih odnosa počiva naročito na činjenju ili implicitnom pretpostavljanju takvih mogućnosti. Kad se uzme u obzir širi kontekst Smithovog učenja to je sasvim jedno realno promišljanje.³³

Treći oblik skepticizma vezan uz teoriju socijalnog izbora zasniva se na razmišljanju da su ljudska bića tvrdoglavo usmjerena sama na sebe i na svoje sebične interese te se na osnovu te pretpostavke ponekad ukazuje na to da jedini sustav koji može učinkovito djelovati je kapitalistička tržišna ekonomija. No, Sen argumentirano pobija takve teze. Kad su u pitanju društvene vrijednosti i javni interes, važno je naglasiti da osnovne ideje pravde nisu strane društvenim bićima koja brinu o svojim vlastitim interesima jer oni misle i na članove svoje obitelji, susjede, druge građane i druge ljude na svijetu.³⁴

Te motivacijske strukture J. Rawls naziva »moralnom snagom« koju imamo svi zajedno, a to je sposobnost za osjećaj pravičnosti i za shvaćanje dobrog. Rawls je smatrao da je pretpostavka ovih zajedničkih snaga ključna za tradiciju demokratskog mišljenja zajedno s moćima razuma. Upravo je ta snaga razuma ono što nam dopušta da promotrimo svoje obveze i ideale kao i naše osobne interese i prednosti. Pritom je važno uzeti u obzir vrijednosti koje su značajne za kreiranje javne politike.³⁵

U tom kontekstu možemo zaključiti da javna politika ima ulogu da provede prioritete koji nastaju od socijalnih vrijednosti i deklaracija te da osigura i

zajamči potpuniju javnu raspravu. Domet javne politike može biti potpomognut raznovrsnim instrumentima kao što su sloboda tiska i neovisnost medija, širenje osnovnog obrazovanja i školovanja, uvećavanje ekonomske neovisnosti, posebice kroz zapošljavanje i druge socijalne i ekonomske promjene koje pomažu pojedincima da budu građani koji u tome sudjeluju. Središnje u ovom pristupu je ideja javnosti kao aktivnog sudionika u promjeni, a ne kao pasivnog i slabalnog primaoca instrukcija ili date pomoći.³⁶

Iz analize triju skepticizama racionalnog društvenog izbora i Senove kritike istih moglo se vrlo jasno uvidjeti da racionalni društveni izbor može postojati te da normalno funkcioniranje cjelokupne javne politike ovisi o slobodama koje imaju pojedinci u društvu, ali i o odgovornosti.³⁷ U tom kontekstu navodimo tri bitna pojma koji predstavljaju stupove njegove etičke teorije. To su: sloboda, obveza i odgovornost.

4. Sloboda, obveza i odgovornost

U uvodu u analizu interakcije ovih pojmova, Sen spominje Bertranda Russe-la, koji je, kad su ga pitali što bi učinio kad bi se nakon smrti susreo s Bogom, odgovorio: »Pitao bih ga: Svemoguća Bože zašto si dao tako malo dokaza o svom postojanju?« U tom kontekstu Sen konstatira da za mnoge ljude svijet u kojem živimo ni u kojem slučaju nije nalik svijetu u kojem je prisutna milost Božja. Naime, teško je shvatiti zašto je toliki broj ljudi pogođen neimaštinom, zbog čega milijuni djece umiru svake godine i to najčešće zbog nedostatka hrane ili medicinske skrbi.³⁸

Ovo pitanje svakako da nije novo i bilo je oduvijek predmetom rasprave među teolozima. Međutim Sen, s obzirom da nije teolog, nije u stanju ocijeniti teološku vrijednost tog argumenta i rasprave, no bez obzira, on smatra da ljudi moraju biti odgovorni za razvoj i promjenu svijeta u kojem žive.³⁹ Sen drži da s obzirom da ljudi u nekom širem smislu žive zajedno, strašne pojave oko nas jesu naš problem. One su naša odgovornost jer smo stvorenja koja razmišljaju i tako moramo imati sposobnost da zamislimo i živote drugih ljudi tj. da se uživimo u njihovu situaciju. To nije toliko pitanje nekakvih preciznih pravila ponašanja, upozorava Sen, nego je riječ o nečemu što ulazi, kako kaže, »u područje općeg humanizma«.⁴⁰

30 Usp. A. Sen, *Choice, Welfare and Measurement*, Blackwell, Oxford 1982., str. 10–18.

31 Usp. E. Anderson, »Sen, Ethics and Democracy«, str. 252–253.

32 Usp. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, str. 26.

33 Sen spominje solidarnost, odgovornost, toleranciju kao važne odrednice ljudskog identiteta, pojašnjavajući određene izvode iz Smithovih djela. Usp. A. Sen, *Reason before Identity*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 3–5.

34 Usp. A. Sen, *Development as Freedom*, str. 266.

35 Usp. J. Rawls, nav. djelo, str. 61

36 Usp. A. Sen, *On Ethics and Economics*, str. 58–61.

37 Usp. A. Sen, *Inequality Reexamined*, str. 73–79.

38 Usp. A. Sen, *Development as Freedom*, str. 282.

39 Isto.

40 Isto.

Po Senovom mišljenju nema zamjene za odgovornost pojedinca. Čak štoviše, odgovornost je ta koja zahtjeva slobodu i obrnuto: sloboda je ta koja zahtjeva odgovornost. Bez slobode i mogućnosti da se nešto učini osoba ne može biti odgovorna za to što čini. Međutim posjedovanje slobode i mogućnosti da se nešto učini nameće osobi obvezu da razmisli hoće li to učiniti ili neće, što zapravo podrazumijeva pojedinačnu odgovornost.⁴¹ Osim slobode i odgovornosti ovdje se nameće još jedan pojam, a to je obveza.

Naime u prevladavanju uskogrudnog i egoističkog ponašanja pojedinca moguće je napraviti razliku između suosjećanja i obveze.⁴² Da bi pojasnio razliku između ta dva pristupa Sen donosi primjer:

»Ukoliko pomognete siromašnoj osobi zato što vas osobno njezino siromaštvo čini nesretnim, to je djelovanje koje se temelji na suosjećanju. Međutim ukoliko vas prisutnost siromaštva ne čini previše nesretnim, ali vas ispunjava odlukom da promijenite sustav za koji smatrate da je nepravedan onda je to aktivnost koja se temelji na obvezi.«⁴³

Ponašanje u odnosu na obvezu zahtjeva, kao što je to evidentno određeno žrtvovanje, s obzirom da je razlog za nastojanje da se nekome pomogne osjećaj nepravde, a ne želja da se olakša vlastita patnja zbog suosjećanja.⁴⁴ Za Sena su i suosjećanje i obveza racionalni i nužni, kao i za Smitha koji u raspravi o motivacijskim čimbenicima društvenog izbora, što smo već napomenuli, naglašava kako motivacija za uzajamno korisnu razmjenu i ne traži ništa više od nekog vlastitog interesa, ali pritom on nikako ne zanemaruje obzir prema drugome, osjećaj pravednosti i sve to u sklopu jednog razumskog sustava koji omogućava da provjerimo svoje obveze i ideale.⁴⁵

Ova analiza Senovih promišljanja o slobodi, odgovornosti i obvezi čini temelj onoga po čemu je Senova teorija društvenog izbora posebna. Dakle, jamstvo demokratskih sloboda i političkih prava, pristup zdravstvu i obrazovanju te socijalni sustavi sigurnosti i osiguranja, koja jamči državni aparat, ali i sve institucije u koje je pojedinac involviran upravo su ključni čimbenici gospodarskog razvoja, koji je utemeljen na slobodi i odgovornosti. To podrazumijeva i kvalitetan sustav informacija gdje naravno neke informacije uzimamo u obzir, a neke ne, i gdje se pojedinci ne moraju složiti u svim pitanjima, nego se neki problemi mogu riješiti i na praktičan način. Što to konkretno znači? Primjerice možemo pretpostaviti da će se u većini društava prije pronaći konsenzus za prevladavanje neke očite nepravde, poput primjerice iskorjenjivanja gladi ili diskriminiranja žena, nego što će se doći do slaganja o pravedno shvaćenoj raspodjeli dobara.⁴⁶

No da ne budemo dovedeni u situaciju da moramo raspravljati o gladi, siromaštvu, diskriminaciji nužno je opetovano inzistirati na slobodama (sposobnostima) kao preduvjetima razvoja. Odnosno, u središtu naše pozornosti treba biti implementacija skupa sposobnosti u sve sfere društva koji omogućuje ljudima da imaju onakav život koji će s razlogom cijeniti. Drugim riječima, taj skup sposobnosti tj. slobodâ da se djeluje je obveza, kako je to zaključio Sen, koja involvira odgovornost za druge, tako da se tu formira jedna razumski solidna etička baza iz koje nastaje sustav vrijednosti koji se zasniva na povjerenju, spremnosti na suradnju te se na taj način i pojedinac samoostvaruje. Time zapravo do izražaja dolaze individualna i komunitarna razina morala.

Umjesto zaključka: Globalizacija i pravo sudjelovanja

Usprkos svim turbulentnostima i nedostacima globalizacijskih, ponajprije ekonomskih strujanja, poput siromaštva, gladi, neobuzdanog iskorištavanja

prirode i općenito skepse (pa i indiferentnosti) prema racionalnom kolektivnom odlučivanju, Amartya Sen odašilje optimistične glasove nade. Čak što više, on ističe da mi (ipak) ne živimo u etički i moralno zabitom svijetu. Kao argument tome on se pita: zašto bi se žene i muškarci s jednog kraja svijeta brinuli oko činjenice da ljudi u drugim dijelovima svijeta imaju nepravedan tretman, ako ne postoji osjećaj globalnog pripadanja, zabrinutosti i ontičke solidarnosti oko globalne nepravde? (Sen to uviđa posebno u antiglobalizacijskim prosvjedima).⁴⁷

On primjećuje da je veliki problem današnjice ponajprije u tome što mnogi ljudi imaju poteškoća s ulaskom u globalno gospodarstvo općenito, jer fokusiranje na one koji su profitabilno uključeni u trgovinu izostavlja milijune koji ostaju isključenima i zapravo nepoželjnima iz nekih privilegiranih djelatnosti. Popravljanje takvog isključivanja zahtijeva, sasvim sigurno, radikalna odstupanja u unutarnjoj gospodarskoj politici (kao što su veća sredstva za osnovno obrazovanje, zdravstvenu njegu...), ali također zahtijeva promijenjenu međunarodnu politiku drugih, posebno bogatijih zemalja, upravo u kontekstu jačanja sloboda, obveza i odgovornosti. Sen napominje da je još D. Hume govorio o doprinosu pojačanih i društvenih odnosa pri širenju dosega naše svijesti i opsegu naše zabrinutosti o pravdi.⁴⁸ U svom djelu *An Enquiry Concerning the Principles of Moral* Hume govori o mogućnosti da trgovina i gospodarske veze između zemalja mogu pojačati angažiranost udaljenih ljudi jedni s drugima. Prema tome široko rasprostranjen interes za globalne nejednakosti i asimetrije, od kojeg su antiglobalizacijski prosvjedi samo dio, može se promatrati pomalo kao utjelovljenje onoga o čemu je D. Hume govorio u svojoj tvrdnji da bi bliskiji gospodarski odnosi doveli udaljene ljude unutar dosega »postupnog povećanja naših pogleda na pravdu.«⁴⁹

Prema tome izražaji globalnog prosvjeda mogu se promatrati kao dio novorazvijene etike globalizacije u suvremenom svijetu koja se zasniva na egzistencijalno ontološkom fenomenu pozorne brige i afektivnosti. Tim etičkim strujanjima se priključuje i Sen aspektom solidarnosti, ali i horacijevske pozornosti koja se temelji na odgovornosti i suosjećajnosti prema potrebitima u svijetu. Što to govori? Naime, može se primijetiti da Sen inzistira na tome da se proces globalizacije (koji po njegovom mišljenju nema alternativu) odvija dostojno čovjeka, gdje on zauzima vrlo kritičan stav prema globalnoj konkurenciji shvaćenoj kao »društvo laktašenja« odnosno prema procesima

41
Isto, str. 283.

42
Tako primjerice poznati ekonomist George Becker u svojim analizama puno prostora daje suosjećanju, više nego obvezi. Usp. G. Becker, *The Economic Approach to Human Behaviour*, Chicago University Press, Chicago 1976.

43
Usp. A. Sen, *Development as Freedom*, str. 271.

44
Isto.

45
Usp. A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, str. 190.

46
Prikazi ovog Senovog pristupa su još uvijek vrlo rijetki u literaturi na hrvatskom jeziku. Jedan od kraćih prikaza donosi filozof Ivan Koprek. Usp. I. Koprek, »Gospodarska etika u suvremenom procesu globalizacije«, str. 11.

47
Usp. A. Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, W. W. Norton & Company, Inc., New York 2006., str. 120–121.

48
Isto, str. 147.

49
D. Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Moral*, Open Court, La Salle 1966., str. 25 (prvo izd. 1977.)

općeg »socijalnog darvinizma« današnjice koji predstavlja ozbiljnu prijetnju globalizaciji.⁵⁰

Osim toga Sen upozorava i na imperitive koji dolaze sa Zapada, gdje društva na Istoku moraju prihvatiti zapadne vrijednosti slobode i liberalizma.⁵¹ On drži da je to jedan oblik kulturnog imperijalizma koji treba biti prevladan jer je iracionalan, zbog toga što ljudi imaju mnogobrojne zajedničke identitete. Osim, dakako, ako im životni horizont ne dijeli um na dva dijela.

Šimo Šokčević

Ambivalence of Globalization Process and Ethical Implications of Amartya Sen's Social Choice Theory

Abstract

Contemporary world expresses a great need for a code of ethics in the financial, political and in the social spheres in general. In this context the theory of social choice of A. Sen, the Indian economist, philosopher and winner of the Nobel prize for his personal contribution in the field of economy, represents an important factor in the realization of social goods and also plays a key role in the formation of a sound socio-political order. The implementation of capabilities into the social spheres and the critique of utilitarianism will be in the focus of our interest in this article. At that context we'll mention freedoms that have to be understood as commitments which include responsibility for other people through rational social choice which is the rational solid ethical base from which we form coherent system of values based on trust, willingness for cooperation, so on that way the individual also fulfils himself/herself. According to that, to the expression also comes individual and communitarian level of moral.

Key words

Amartya Sen, social choice theory, *homo oeconomicus*, development, freedom, globalization, utilitarianism

50

U jednom predavanju posvećenom Darwinu Sen ističe da slika svijeta temeljena na Darwinovoj viziji napretka, može biti duboko ograničavajuća, budući da je koncentrirana na naše karakteristike, a ne na naše živote. Daka-

ko, Sen ističe da nam je Darwin potreban, ali u pravoj mjeri.

51

Usp. A. Sen, *Identity and Violence*, str. 84–103.